

ABLONCZY BALÁZS

MENNI VAGY MARADNI?

AZ 1918 UTÁNI TÁVOZÁS ÉS A HELYBEN MARADÁS MOTÍVUMAI AZ EMLÉKIRATOKBAN*

A háborús összeomlás, a forradalmak, Magyarország jelentős területeinek idegen uralom alá jutása majd a trianoni békeszerződés nyomán százezrek keltek útra, hogy a megmaradt Magyarországon folytassák életüket. Bár pontos, statisztikailag alátámasztott adatokkal ma sem rendelkezünk a trianoni menekültekről, e tömeg nagyságrendjét a hivatalos adatok (350 ezer fő), a történelmi becslések (420–425 ezer fő) és a közszájon forgó adatok (500 ezer fő) köré helyezhetjük el.¹ A statisztikai adatok azonban képtelenek bemutatni az egyéni sorsokat, döntéseket, és főképpen: az ezek mögött álló motivációkat. Ezért fordult figyelmünk a kutatás által eddig menekült-olvasatukban elhanyagolt memoárok felé, mert ezekben jól azonosítható beszédformákat találtunk a távozás és a maradás dilemmáinak bemutatására. Azért éppen emlékiratokra esett a választásunk, mert a napló (feltételezett) spontaneitása kevésbé alkalmas az írója felé irányuló társadalmi elvárások és egyes beszédmódok vizsgálatának kialakulására. A napló – ahogy Gyáni Gábor fogalmaz – „múlt belső átéléséről szól”, azaz a tapasztalatiság és az utólagos, tágabb összefüggésbe helyezés természeténél fogva hiányzik belőle – épp ez adja egyébként az értékét is.² Természetesen, ahogy erre Kövér György figyelmeztet Krasznay Péter önéletírása kapcsán, az emlékirat is átcsúszhat „naplászatba”, de erről esetünkben nincs szó – bár számos helyen, kimondva-kimondatlanul átszüremkedik az írásokon, hogy általunk nem ismert naplójegyzetek alapján készültek.³

* A tanulmány az MTA-Lendület Trianon 100 Kutatócsoport projekt keretében készült.

¹ Az utóbbi időben szépen gyarapodó menekültekkel foglalkozó irodalmat most nem sorolom fel. Az alapvető szakirodalmi forrás mindenki szerint PETRICHEVICH HORVÁTH Emil: *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről*, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, Budapest, 1924. A téma irodalmában alapvető: CSÓTI Csaba: A menekült köztisztviselők társadalmi integrációjának keretei 1918–1924 között, *Limes* 52., 2002, 25–39. p. És egy résztéma példászerű kibontása: SZÜTS István Gergely: Vasutas vagonlakók és a MÁV menekültpolitikája, *Múltunk*, 2012/4., 89–112. p. A létszám körüli hezitálásokhoz L.: KÖVÉR György – GYÁNI Gábor: *Magyarország a reformkortól a második világháborúig*, Osiris Kiadó, Budapest, 1998, 181. p.

² GYÁNI Gábor: A napló mint társadalomtörténeti forrás, *Szabolcs-Szatmár-Bereg Levéltári Évkönyv* 12. (1997), 27.

³ KÖVÉR György: Énazonosság az ego-dokumentumokban. Napló, önéletírás, levelezés, In: Uő.: *Biográfia és társadalomtörténet*, Osiris Kiadó, Budapest, 2014, 102–103. p.

Sokan és sokféleképp magyarázták az elmúlt évtizedekben az önéletírások, ego-dokumentumok értelmezésének lehetőségeit a történészek számára. Most csak néhány olyan mozzanatot emelek ki ezzel kapcsolatban, amelyek szükségesnek tűnnek az emlékiratok értelmezéséhez. Frederick Charles Bartlett brit pszichológus nagyhatású modellje a személyes emlékezetről az észlelés–felismerés–felidézés sikerességéhez köti a rekonstrukció sikerét, amelynek elsődleges feltétele az az attitűdváltás, amely lehetővé teszi annak magyarázatát, hogy a múltban annak az eseménynek kellett megtörténnie és nem másnak, hogy a jelenbe érkezzünk. Röviden, az emlékezőnek reflektálni kell a vele történetekre – ehhez kell az attitűdváltás. Ugyanakkor a múltban történt esemény sohasem idézhető fel a maga teljességében, nem azonos a róla szóló leírással sem, egy sor narratív eljárás alakítja, hogy átadható legyen a szélesebb közösség/a társadalmi emlékezet számára.⁴ Az emlékezés rekonstruktív folyamata ugyanakkor nem egyirányú: az emlékező számára az emlékezés (és annak leírása) igazából a valóság birtokbavétele, és a sok egyidejű emlékezésből majd a történész (vagy a témával foglalkozó tudós) konstruál meg egy lehetséges történelmet (vagy többet) – és ennek az olvasatnak nem feltétlenül kell azonosnak lennie az emlékezők szándékaival; ilyen utakon jár jelen írásunk is.⁵ A francia emlékirat-elemzés kimagasló alakja, a sokat idézett Philippe Lejeune híres művében „önéletírói paktumról” beszél, amely az emlékező és olvasója között köttetik, és meghatározza a szöveg olvasásának módját.⁶ (Még ha jelen esetben részben el is kell tekintenünk az önéletírások hitelesítésének egyik fontos lejeune-i körülményétől, a kiadás intézményesítetttségétől, kiadói hitelesítésétől: részben kiadatlan emlékiratokat vonunk majd elemzés alá, hogy éppenséggel kiszűrjük egy esetleges társadalmi elvárás meglétét.) Elemzésében azonban inkább egy kevésbé idézett megjegyzést tartunk fontosnak, ez pedig annak a hangsúlyozása, hogy az önéletírás végsősoron mindig a „Ki vagyok én?” kérdésre adott válasz.⁷ Az alanti memoárok teljességgel megfelelnek az emlékirat lejeune-i kritériumainak, azaz prózában írottak, a szerző és az elbeszélő azonos bennük, illetve nézőpontjuk retrospektív és a hangsúly a legtöbb esetben az elbeszélő személyes történetén

⁴ Bartlett-ről L.: KOVÁCS Éva: Az emlékezet szociológiai elméletéhez, In: BODOR Péter (szerk.): *Emlékezés, identitás, diszkurzus. Pszichológia és társadalom*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2015, 217–218. p.; GYÁNI Gábor: Emlékezés és oral history, In: Uő.: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2000, 130–131. p.

⁵ K. HORVÁTH Zsolt: Naplók és memoárok mint lehetséges történelmek, In: Uő.: *Az emlékezet betegei. A tér-idő társadalmi morfológiájához*, Kijárat Kiadó, Budapest, 2015, 41. p.

⁶ L.: Z. VARGA Zoltán: Előszó a válogatás elé, In: LEJEUNE, Philippe: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*, ford. BÁRDOS Zsuzsanna – GÁBOR Livia – HÁZAS Nikoletta – TOÓKER Péter – VARGA Róbert – Z. VARGA Zoltán, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2003, 9. p.

⁷ LEJEUNE, Philippe: Az önéletírói paktum, ford. VARGA Róbert, In: Uő.: *Önéletírás, élettörténet, napló*, 22. p.

van.⁸ Ez biztosítja számunkra az olvasás és a levont következtetések hozzávetőleges egyenmőségét, egymással való összehasonlíthatóságát.

Az alábbiakban több mint egy tucat emlékirat elemzésével és főbb motívumaik kiemelésével igyekszem közelebb hozni a trianoni menekülőket és a maradók motivációit. Hogyan indokolták meg maguknak és reménybeli olvasóiknak döntésüket? Hogyan viszonyultak azokhoz, akik máshogy döntöttek? Megbánták-e döntésüket, és hogyan viszonyultak a magyar társadalmat/nemzetet 1918 és 1921 között megrázkódtató eseményekhez? Mit tartottak fontosnak megjegyezni az új hazában? És a régióban?

Az általam bemutatott írások általában Erdélyhez kapcsolódnak, de felbuknának felvidéki tanúságok is – a távozás vagy maradás motivációi azonban univerzálisak. Szerzőink általában középosztálybeliek, nem ritkán állami hivatalnokként írták meg emlékeiket, bár találunk éppenséggel munkást vagy kistisztviselőt is az emlékezők között. Futólag még a női tapasztalatra is igyekszem kitérni.

Maradók

Vegyük először szemügyre a maradók világát: motivációik nagyon különbözőek lehetnek, de láthatóan valamennyien szükségesnek érzik a kitarítás/megmaradás megmagyarázását. A betegséget, a test elfáradását – tulajdonképpen tranzponálásaként az ország betegségének és elfáradásának itt is megjelenik, nemcsak a távozóknál – talán egy nagyváradi postatiszt emlékezése adja vissza a legplasztikusabban: „[1918.] November 11-én akartam átadni a hivatalt, de a harc a helyemért már megindult, voltak, akik éreztették velem, hogy útba[n] vagyok nekik, és siettettek. Ezért 1918. november 9-én reggel, egész szolgálati időm alatt először, beteget jelentettem, és hazamentem. Beteg is voltam testben és lélekben. Ami azután történt, arra nem akarok visszaemlékezni. Kapumat bezártam, és kijelenttem, hogy itt belül Magyarország van, ami kívül történik az látszat, semmi közöm hozzá, majd elmúlik.”⁹

Az emlékező azonban 1919 nyarán, már a román uralom alatt, a később szintén repatriáló magyar postafőigazgató „barátom” felszólítására ismét munkára jelentkezett, majd mivel a kapott feladat (kapcsolatteremtés a szegedi ellenkormányval) nem sikerülhetett, visszatért a kertjébe. A szegedi ellenkormányval való példálózás nehezen tűnik elválaszthatónak attól a kultusztól, amit a Teleki-kormány emlékünnepekkel, a szegediség hangsúlyozásá-

⁸ *Uo.*, 18. p.

⁹ KRAMMER Károly: Pályafutásom a magyar királyi postán, In: *Posta és Távközlési Múzeumi Alapítvány Évkönyve 2002*, Posta és Távközlési Múzeum Alapítvány, Budapest, 2003, 182. p.

val vagy a Nemzetvédelmi Kereszt alapításával megpróbált az 1919-es epizód köré kanyarítani az emlékirat papírra vetésének idején. Ugyanakkor az emlékirat többi része legalábbis ambivalens azzal kapcsolatban, hogy Krammer román szolgálatban is tovább dolgozott-e vagy csak postanyugdíjasként élt tovább Nagyváradon. Helyben maradásának magyarázataként a kitartást és a magyarság megszervezését hozta fel, összhangban az Észak-Erdély visszatérése utáni hivatalos diskurzussal: „Az én pátriám itt volt. Meggyőződésemmel híven és a kapott rendeletek értelmében igyekeztem Nagyvárad 2 személyzetét visszatartani. Több mint 100 család készült Debrecenbe átmenni, és csak az én szavamra, és mert én is itt maradtam, maradtak ők is vissza.”¹⁰

Krammer (akinek szegedi postaigazgatóságon dolgozó fia az emlékirat megírásakor már Kisfalvyra magyarosította nevét) elbeszélése annyiban mindenképp hiteles, hogy a városban érettségizett, egész életét és szakmai pályafutását a Partiumban töltötte: Aradon, Váradon, Szilágysomlyón és megint Váradon. Utóbbi városban házat is vett, tehát az „én pátriám itt volt” hitvallása mindenképpen hitelesnek tűnik. Annak bizonygatása, hogy a román megszállás alatt a nagyváradai postán és „a közhivatalokban magyarul ment minden, mert mi másképp nem beszéltünk”,¹¹ nyilván némi korrekcióra szorul. De az 1941-ben, a nemzeti felszabadulás eufóriájában leírt (egyebekben meglepően kurta) sorok visszamenőleg is értelmet adnak a postatiszt kitartásának és közösség-szervező erejének: „Eljött a boldog óra, amelyben megtörtént a nagy csoda, amelyért annyit imádkoztunk, amelyben mindig hittünk, és bízunk: jó Nagyvárad városa kardcsapás, vérontás nélkül visszakérvén a magyar hazához. Máról holnapra eltűnt minden nyoma annak a román erőlködésnek, amely városunkat magyar mivoltából ki akarta mozditani” – írja Krammer, aki az utolsó bekezdésben is szakmai éthoszáat, az általa nevelteknek átadott kötelességtudatot és szakmai ismereteket hangsúlyozta.¹² Emlékiratát fia már 1942-ben eljuttatta a Postamúzeumnak, tehát arra készült, hogy félig-meddig a hivatalosságok előtt foglaljon össze egy (legalább) negyvenéves szakmai életpályát, a magyar posta hőskorát. Ha tehát Krammer Károly motívumait tekintjük, akkor a szakmai kötelességtudat és a régióba való beágyazottság mellett fontos megemlíteni a helyi magyar közösség szolgálatát is – itt viszont nehéz felmérni a körülmény valós jelentőségét és a megváltozott körülményekhez (azaz a revízió bekövetkeztéhez) való igazodás erejét.

A maradéknál a női szempontot jeleníti meg Karoliny Mihályné emlékirata. A Róth Helénként született emlékező a Szepességből került tanító férjével Aradra. Családanyaként élte át Arad francia, majd román megszáll-

¹⁰ *Uo.*

¹¹ *Uo.*, 183. p.

¹² *Uo.*

lását.¹³ Az emlékezésből kiderül, hogy Karolinyné nemcsak szlovákul tudott – ami jó szolgálatot tett neki a szerb katonákkal való egyezkedésben –, hanem vélhetően a német volt az anyanyelve, amit az emlékezést letisztázó gyermeke itt-ott igyekezett is javítani. Magyar íráskészsége meg-megbicsaklott, és emlékiratait is nehezen olvasható gótbetűs kézírással, de magyarul jegyezte le. Hangütésében, kiszólásaiban az írás jobbra illeszkedik a húszas évek elbeszélés módjához: a háborús összeomlást tragédiának tartotta, lakóhelye uralomváltását a barbarizmusba való süllyedésként érezte. („A végén mégiscsak elnyeltek a piszkos hullámok és május 17-én bevonultak a románok Aradra, és a magyart felváltotta a román impérium.”¹⁴) Trianon és a román megszállás az ő számára egyértelmű tragédia volt, amely nemcsak a nemzetet, hanem családjuk egzisztenciáját is veszélyeztette. Karolinyné két gyermeke 1919-ben Budapesten tanult: az ő érdekében vállalkozott az aszszony egy ezer veszélyt rejtő fővárosi útra, hogy hazavigye a gyermekeit és velük a város számos fiát és leányát. Elbeszélése egy erős akaratú, a veszélyeket legyőző, autonóm nőé. Férje igen ritkán jelenik meg az elbeszélésben; a vele Budapestre utazó férfiak pedig gyakran bizonyulnak illúziókergetőnek, alkalmatlannak és/vagy gyávának.

A női akarat erő mögött nem feltétlenül kell hallatlanul progresszív, feminista elveket keresni: az *asszonyi furfang* és vonzerő az, amely a kritikus pillanatokban átsegíti őt és társait a nehézségeken: legyen szó brit, szerb, francia katonatisztról vagy svájci diplomatáról. Aradon maradásuk okai részben a budapesti utazáshoz kötődnek: a középosztálybeli nő nem feltétlenül volt elítélő a kommunizmussal kapcsolatban, érdeklődéssel figyelte a tanácsköztársaság kezdeteit, és ezt nem szégyellte a húszas évek közepén sem leírni: „Mikor [Budapestre] feljöttem, lelkes rajongója voltam a gyönyörű kommunista elveknek [...]. De fiam a fejét rázta, mondta: Mama, ha két hétig itten tartózkodol, olyan fehér leszel, mint én.”¹⁵ Az ott látottak mellett saját anyagi bizonytalanságuk miatt döntöttek a maradás mellett: „A román impériumátvétel számunkra, szülők számára mérhetetlenül nagy gondot jelentett és a mi gyerekeink egész életét befolyásoló elhatározásra jutottunk, az Aradon maradás mellett döntöttünk a repatriálás helyett. A döntésben nagy szerepe volt a saját pesti tapasztalataimnak és a bekövetkezett anyagi gondjainknak.”¹⁶ Ugyan *júdás pénznek* érezték a román állam által a hűségeskü után folyósított fizetést, és folyamatosan várták a magyar csapatokat, sőt Karolinyné egy második budapesti útja során, 1919 novemberében jelen volt

¹³ KAROLINY Mihályné: *Emlékeim 1919 tavaszára*, Országos Széchényi Könyvtár Kézirat-tára [a továbbiakban: OSZKK], Fol. Hung. 3500/1; illetve KAROLINY Mihályné: *Háború után*, OSZKK, Fol. Hung. 3500/2.

¹⁴ KAROLINYNÉ: *Emlékeim 1919 tavaszára*, 1. f.

¹⁵ Uo., 24. f.

¹⁶ Uo., 36. f.

Horthy Miklós és a Nemzeti Hadsereg bevonulásánál is, ami mély hatást tett rá; erősebb volt a bizonytalanságtól való félelem, pedig az emlékiratban folyamatosan visszaköszönnek a Budapesten lévő „aradi hálózatra” tett utalások. Emlékezéseiben utal saját erkölcsi dilemmáikra, egyúttal azonban meddőnek és hiábavalónak mutatja be az esküt nem tett tisztviselők önmarcangolását és céltalan lézengését: Aradon a parkban „a stószok (berúgott tisztviselők országos szövetkezete), akik az új hatalmasságoknak nem akarták letenni az esküt, együtt gyászolták szerencsétlenségüket és bízatták egymást, hogy ne adják fel a reményt. Milyen gyakran jött onnan férjem olyan hírekkel, hogy 15-én megfordul a sorsunk, jön a felszabadító sereg, minden lesz, mint régen.” A teljes alkalomra már állítólag gyakorolt is a postás- és vasutasdalárda, mégsem jöttek a magyar csapatok. „A jelenlegi román tanfelügyelő (Moldován József) korábban mászva alakoskodó tanító, már több ízben felhívta eskütételre a volt tantestület tagjait, mégis hiába. De most, amikor a tél már közel volt, itt álltunk állás, lakás élelmiszerek nélkül, nem maradt más hátra, mint végtelen fájdalommal és szégyenkezéssel szívünkben, mégis letenni az esküt” – írja 1919 szeptemberéről. Majd így folytatja: „Ez számunkra gyásznapi volt, amikor ez a rémség megtörtént. Úgy éreztük mindnyájan magunkat, mint akik hűtlenek, megaláztatottak lettek, becstelenné váltak. El kellett hagyni szeretett magyar államunkat és urunknak kellett elismerni a gyűlölt hódítókat. Akinek nem kellett ezt átélni, az egy igen keserű fájdalmat takarított meg magának, mert kimondhatatlanul szomorú volt ez az élmény. Mindenesetre azonnal megjavult a helyzetünk, pénzhez jutottunk és legalább ideiglenesen a lakásban maradhattunk. A legközelebbi jövő biztosítva volt.”¹⁷

A román uralom elsősorban a létbizonytalanság és a szociális hierarchia felfordulásának az időszaka Karolinyné emlékezéseiben. Az elpimaszodó és nyíltan tolvajló cselédlányok, a korábban alantas pozícióban szolgáló beosztott tanítók felülkerekedése, az anyagi gondok, az új, román igazgatónő ki-nevezése a tanítóképzőbe, a városkép átfarmálása mind oda vezetnek, hogy Karolinyné 1920 szeptemberében elhagyják Aradot, de nem nyugat felé indulnak, hanem a férj átvette új állását, és Székelykeresztúron lett a tanítóképző igazgatója. (A családfő a Torontál vármegyei Garaboson született, így minden bizonnyal igazolni tudta a romániai illetőséget és ezzel elkerülte a kiutasítást.) Az emlékező feleség különösebb szívfájdalom nélkül hagyja ott az „elrománosodott” partiumi nagyvárost, annál is inkább, mert „a jó ismerősök javarészt mind repatriáltak”. A megfelelő társaság hiánya, idegenné váló város, egzisztenciális félelmek indokolták döntésüket. Szomorú epilógus, hogy végül a székelyföldi kisváros sem lehetett végállomás, a család lejtmenete folytatódott: Karolinyné Erzsébet nevű leánya elhunyt abban az évben, amikor a keresztúri tanítóképzőből is elbocsátották a családfőt. A házaspárnak

¹⁷ KAROLINYNÉ: *Háború után*, 2–5. f.

hosszas hányattatások után vissza kellett költöznie Aradra, ahol az asszony nem sokkal a visszaérkezést követően, 1933-ban váratlanul elhunyt – életben maradt gyerekei ekkor már mind Magyarországon éltek.¹⁸

Az anyagi gondok és az otthonalanság érzete vezették a Karoliny házaspárt a maradásra, bár ugyanennyi okkal lehetne őket a távozókhöz sorolni: lakhelyüket elhagyták, mert nem érezték már sajátjuknak a nemzeti karaktert elvesztő várost, de az új ország belseje felé indultak el, miközben Aradon csak a harmincas évek második felében került többségbe a románság. Mivel az emlékirat láthatóan nem nagyobb nyilvánosság vagy valamely hivatalosság számára készült, hanem nagy valószínűséggel a családtagoknak, bőven maradtak benne olyan elemek, amelyek nem feltétlenül illeszkedtek a Horthy-korszak nemzetesítő diskurzusába, mint például szimpátia a proletárdiktatúra iránt, a repatriálók terméketlen öröklődésének elítélése, Budapest és a maradék Magyarország lecsúszása, az anyagi motívumok mérlegelése.

Gyalui Farkas (1866–1952) kolozsvári könyvtári aligazgató maradási szempontjai talán transzcendensebbek, de nem kevésbé egyértelműek: a zsidó származású, és éppen 1918 novemberében, már az összeomlás tudatában (magyar) reformátusnak kikeresztelkedő szakember alapmotívuma minden bizonnyal a hűség. Hűség a városához, hűség korán elhunyt első felesége és tragikusan elhunyt fia sírjához és mindenekelőtt: végtelen ragaszkodás a saját gyermeknek tekintett egyetemi könyvtárhoz. Felettese, Erdélyi Pál, akit Gyalui nem sokra tartott – és minden bizonnyal saját karrierútja akadályozójának is tekintett –, az első nehézségek felbukkanásakor elhagyta Kolozsvárt, és később ugyan visszatért, de habozásai nem egyszer kínos helyzetbe hozták a városban maradt helyettesét. Mialatt főnöke a „patrióta szerepében kéjelgett”, és bár munka nélkül felvette fizetését, a hűségesküt letenni nem akarta – legalábbis Gyalui szerint. Ezzel „majdnem tönkretette a könyvtár 18 tisztviselőjét”, valamint „Kollégáim a legnagyobb elkeseredéssel és fölháborodással voltak magaviselete miatt, melyre én csak azt jegyzem meg, embertelen önzés volt”.¹⁹

Az emlékiratíró a könyvtár valódi őreként óvta a rá bízott értékeket, és mivel a bezárt magyar egyetem távozó tanárai gyűjteményeiket, így a könyvtárat sem vihették magukkal, Gyalui is maradt. A berendezkedő román hatalom is a helyén hagyta egészen 1926-os nyugdíjazásáig – bár egy rövid átmeneti időszaktól eltekintve nem léphetett elő igazgatóvá. Ebbéli állásában ő fogadta az intézményt meglátogató román királyi párt (ahogy Zita trónörökösnet is 1916-ban). Gyalui meglátásai aligha illeszthetők be a megszokott magyarországi elbeszélésmódokba: miközben bőségesen szórja

¹⁸ Karoliny Márton utószava édesanyja emlékezéseire, *Uo.*, 37. f.

¹⁹ GYALUI Farkas: *Emlékirataim 1914–1924*, s. a. r. SAS Péter, Művelődés Egyesület, Kolozsvár, 2013, 297. p.

átkaik Károlyi Mihályra és Kun Bélára, elítéli az 1919–1920-as virulens antiszemitizmust, kárhoztatja a budapesti kormányzatoknak a hűségük elutasítására vonatkozó álláspontját, az „álhazafiakat”, akik maradásra biztatják társaikat, miközben ők maguk otthagyják a közösséget. Gyalui nem talál elég könnyörtelen kifejezéseket báró Petrichevich Horváth Emil elítélésére, akit e fajta egyik díszpéldányának tart – talán nem függetlenül attól a tényről, hogy a szépirodalommal is próbálkozó arisztokrata Ady Endre párbajsegédje volt 1916-ban, amikor a költő Gyaluival való konfliktusa csaknem lovagias ügygyé fajult. „Az egyik nagyszájú, báró Horváth Emil például milliókat összegyűjtött, erősen kiabálta, hogy senki esküt ne tegyen, ő idejekorán, mint menekült, millióival Budapestre ment, ott vezető állásba került, ő intézte a menekült erdélyiek sorsát, és még egy darabját is előadatta az operában.”²⁰

Kolozsváron maradását alapvetően a könyvtár sorsával igazolja: bár némileg megértő a többiek makacs ellenállásával szemben, amikor belátja: senki nem hitte igazán, hogy Erdélyt elcsatolják. A magatartását így összegzi: „Én nem féltém, szíves, őszinte és barátságos voltam mindenkivel, aki felém közeledett. Tőlem a románság vezetői a királytól kezdve nem kívántak semmit, maradtam önként a könyvtár mellett, s a románok, mondhatom, elismeréssel voltak irántam. Fönn Budapesten [...] ott az örület tört ki, a kommün után a zsidók üldözése, nekem Budapesten semmi összeköttetésem nem volt, utasítást és tanácsot nem kaptam, a könyvtárat itt hagyták, mint egy kis gazdátlan bolygót.”²¹

A maradásnak is lehet olyan referenciaszemélye, mint a távozásnak. Gyalui lapról lapra visszatérő ellenszenve főnöke iránt és a könyvtárhoz való ragaszkodása, illetve a kaotikus és egyre kevésbé értett magyarországi viszonyok arra indították, hogy radikálisan más alapállást vegyen fel, mint középosztálybeli társainak többsége – különösen úgy, hogy ő személyében valóban az állami szolgálat folyamatosságát jelenítette meg városában, dacolva kollégáinak helytelenítésével is. A kultúramentés mindenkor magasatos éthoszával igazolta saját döntését, és így térhetett ki a szerepfelfogására vonatkozó vádak elől.

A maradás csaknem olyan erős indoklásokat igényelt, mint a távozás. Az emlékezők – főleg, ha emlékezéseiket a családinál szélesebb nyilvánosságnak szánták – a szakmájukhoz, a szűkebb közösségükhöz való hűségüket emelik ki, ambivalens képet festenek a távozókról, és egyúttal egy, esetenként még a magyarság megmaradásánál is nagyobb ügy mellett való kitartásukat hangsúlyozzák.

²⁰ *Uo.*, 327. p. Petrichevich Horváth Magyarországra való távozása után államtitkár és az Országos Menekültügyi Hivatal elnöke lett.

²¹ *Uo.*, 328. p.

Kárvallottak

Még az is lehet, hogy ismerte Karolinynét az Aradot otthagyo, 1881-ben született Ottrubay Dezső törvényszéki bíró is. Ő azonban 1919 szeptemberében éppen a távozás mellett döntött. Úgy vélte, hogy csak időlegesen kell Magyarországra mennie, lehetetlenségnek tartotta, hogy Aradot Romániának ítélje a békekonferencia. Összesen egy kofferrel érkezett a fővárosba, várandós feleségét Aradon hátrahagyva. A Kolozsváron végzett jogász mindenképp Budapesten akart maradni, a felkínált vidéki állásokat elutasította. A harmincas évek végén írott emlékezéseiben, két évtized távolából is áttetszik szavain a keserűség azzal kapcsolatban, hogy a rokonok, illetve az aradi ismerősök legalábbis ambivalensek voltak befogadásukkal, és hosszasan ecsejtelt a lakáskeresés kálváriáját. („Jenő kérésünket ridegen elutasította; Rózsi keserves sírása cseppet sem hatotta meg őt, hanem Rózsi előrehaladott másállapota dacára is úgyszólván az utcára dobott ki bennünket!”²²)

Miközben az Ottrubay család budapesti élete szüntelen küzdelem az elveszett középosztályi életviszonyok visszaállításáért, az összeomlás és a forradalmak legfőbb mindennapi tapasztalata az „alsóbb néposztályok” engedelmességének visszaszorulása és a társadalmi szolidaritás megszűnése volt. („A hivatalosok vagy fogházőrök segítségére hiába számítottam volna [a fahordásban], mert azok akkor nagy urak voltak, kiknek az ilyen munka derogált!”²³)

Ottrubay emlékirata elgondolkodtat atekintetben is, hogy dacára viszonylag kései születésének, illetve annak a ténynek, hogy a konszolidáció viszonyai közepette írója a Horthy-rendszer egyik kiemelt, a hírlapokban is rendszeresen szereplő és kényes politikai ügyekben ítélező bírója volt, írásában nem találni az antiszemitizmus nyomait, sőt zsidó szereplők pozitív kontextusban is feltűnnek benne. („A villának utcai frontján egy budapesti zsidó újságíró és felesége lakott, kik nagyon barátságosak voltak hozzánk és a konyhában szükségelt tárgyak, edények stb kölcsönzésével kisegítettek bennünket.”²⁴) Szokatlan az is, hogy román szereplők is kedvező megvilágításban bukkanhatnak fel (persze az „oláh uralomra” vonatkozó obligát kiszólások mellett), szemben például azokkal, a hűségesküt letett magyar kollégákkal, akiket a szerző közvetve felelősnek tart az Aradról való kényszerű távozásért és a státuszvesztésért.²⁵ A harmadik megjegyzés a békeszerződés időbeli és térbeli véglegességének percepciójára vonatkozik: a távozás itt sem egyértelmű és

²² Vitéz OTTRUBAY Dezső: *Visszaemlékezés az 1914–1918. világháborúra és „Háború utáni nehéz évek”*, OSZKK, Quart. Hung. 4313, 198. f.

²³ *Uo.*, 211. f.

²⁴ *Uo.*, 199. f.

²⁵ *Uo.*, 189–190., illetve 222. f.

visszavonhatatlan; amikor budapesti lakhatási viszonyaik rosszabbra fordulnak, az emlékiratíró felesége és újszülött kislányuk visszatér Aradra.

Ami számára – és sok középosztálybeli számára – a viszonyok felfordulását jelentette, az nemcsak a „cselédek lázadása” volt, hanem a korábban evidens középosztályi szolidaritás eltűnése. Nemcsak a volt aradi ismerősök, rokonok bánnak vele és családjával cudarul, hanem amikor nagynehezen kitaltat magának egy zugligeti nyaralórészt, az üdülő tulajdonosa egyáltalán nincs elragadtatva a helyzettől, ahogy azt ki is fejt az évtizedek távlatában is felháborodottan emlékező bírónak: „ingujjban fogadott bennünket. Bemutatkozásunkra rá sem hederített, hanem a lakáskiutaló végzés láttára dühbe gurult és magából kikelve a lakás átengedése ellen élesen tiltakozott, kijelentvén, hogy nem azért építette villáját, hogy abban menekültek lakjanak! Maradtunk volna ott, a honnan jöttünk, azt hittük talán, hogy Budapesten a sonka az aszfalton nő? Rosszabbak vagyunk a kommunistáknál, mert azok megkímélték villáját, ellenben mi erővel betolakodtunk abba! Ő villáját a családjával zavartalanul akarja használni és nem lesz bolond a mi kedvünkért kényelméről lemondani! A kulcsot nem adja át és minden eszközzel meg fogja akadályozni beköltözésünket.”²⁶

Ez az idézet sűrítetten tartalmazza a korabeli közvélemény menekültekkel kapcsolatos valamennyi (elő)ítéletét: a lakásgazdálkodás anomáliáit, a befogadás forradalmi viszonyokhoz való hozzáértéskelését, a távozás (vélt) jóléti motivációit. Hozzá kell tenni, hogy ezt a vélekedést komolyan táplálták az olyan politikusi nyilatkozatok, amelyek hasonlóan érveltek. Teleki Pál miniszterelnök például így érvelt 1920 őszén a menekültek beáramlása ellen: „A megszállott területekről menekült tisztviselők szaporodása országos veszedelmet jelent. [...] Ezt a súlyos terhet nem bírja tovább az ország. Azt nem tehetjük, hogy a menekültek elhelyezése céljából békés polgárokat kilakoltassunk otthonukból, mert hiszen ez közel járna a bolsevizmushoz. [...] Egyenesen hazafiatlan dolog az idemenekülés azok részéről, akik nem kényszerűségből jönnek, hanem mert, mint sok esetben történt, a megszállott területen levő ingatlanokat szokolban, lejben vagy dinárban eladják és még fizetnek is azért, hogy kiutasítsák őket [...]”²⁷

Az emlékirat érdemi része 1921 novemberében zárul, amikor sok nehézség után végre kap a család egy Baross utcai lakást, kiköltözhetnek a mord zugligeti villatulajdonos házából, sőt – az idők helyreállásának jele! – költözködéséhez már megkapják az ügyészség stráfkocsiját, sőt a fogházból rabokat a pakolásához. „Ettől kezdve az a sok gond és kellemetlenség, amelyben eddig

²⁶ *Uo.*, 213. f.

²⁷ A kormány a menekültek beözönlése ellen, *Pesti Napló*, 1920. október 30., 1. p. A miniszterelnök kijelentése ellen egyes menekültek élesen tiltakoztak. L.: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K 26, Miniszterelnökség, 1299. cs. XLIII. t. -1922, passim.

részünk volt, egy időre megszűnt.”²⁸ A sok betegséggel küszködő kis Melindából majd alig húsz év múlva ünnevelt balerina, majd nem sokkal később herceg Esterházy Pálné lett, aki 2014-ben hunyt el az ausztriai Kismartonban.

Gombos Gyulának, a népi irodalom egyik szorgalmas munkásának (és Szabó Dezső monográfusának) az emlékirataiban már máshogyan jelenik meg a távozás. Egyrészt a gyerekkorára való visszaemlékezéseiben a kezdeti maradást ugyan a magyarság melletti kitartással és a hűségeskü megtagadásával kötötte össze („Magyar hűségünk miatt nem mentünk”²⁹), de a távozás indoklása kapcsán felbukkannak egzisztenciális motívumok is (állásvesztés, a családtagok román törvényekbe ütköző ténykedése, majd repatriálása). Mivel Gombos és szülei relatíve későn, 1925-ben érkeztek Temesvárról a trianoni Magyarországra, ezért szembesülniük kellett azzal, hogy a menekültáradat végén lévőknek már nem jut hely az állami adminisztrációban. És bár az emlékező említi saját felelősségüket is a magyarországi kilátástalanságban („A csapást egyfelől mi mértük magunkra naív tájékozatlanságunkkal”), de rögtön felelegeti, komoly hangsúllyal a magyar adminisztráció felelőségét is („rögtönzött és szövevényes bürokráciáról” beszél, illetve megemlíti a „hagyományos magyar uram-bátyám módszert, – s mi e viszonylat-hálózatot kívül estünk”), és kárhoztatja a magyar hivatalok „neobarokkos” stílusát.³⁰ És bár helyzetüket átmenetileg – egy Dunaharaszti, az erdélyi rokonok áldozatkészségéből vett – házikó oldja meg, a Gombos család távozásának kulcsmozzanata a *referencialitás*: Szabolcska Mihály temesvári református lelkész, illetve fia, László azok a személyek, akik a visszaemlékezések szerint előkészítik a családot a távozásra. Akár úgy, hogy – mint később kiderült: hibás – tanácsot adnak a családnak a kitelepülésről, akár úgy, hogy órákat adnak neki és felkészítik az addig az apácákhoz járó kisfiút a budapesti Lónyay gimnázium felekezeti követelményeire. Érthető a csalódás a visszaemlékező hangjában, amikor „mint nagydiák Budapesten tudtam meg, hogy a húszas évek végén Szabolcska Mihály is átköltözött, a fia még előbb”, pedig a tiszteletes a szószékről folyamatosan a helytállást és a kitartást emlegette.³¹

A hivatalosság a referencia Förster Kálmán (1885–1971) számára is, aki Magyarország legfiatalabb polgármestere lett, amikor 1910-ben, 25 évesen a szepességi kisváros, Poprád első emberének választották. A hatvanas években, a salgótarjáni múzeum vezetőinek kérésére papírra vetett emlékezései inkább anekdotafüzérnek tűnnek, amelyekből azonban kirajzolódik valamiféle áttelepülés-motiváció – már amennyire ezt a hatvanas évek Magyarországon, egy félig a nyilvánosságnak szánt emlékezésben érzékeltetni lehet.

²⁸ OTTRUBAY: *Visszaemlékezés...*, 228. f.

²⁹ GOMBOS Gyula: *Eszmélet (Emlékezések és elmélkedések)*, Püski Kiadó, Budapest, 1999, 61. p.

³⁰ *Uo.*, 65–66. p.

³¹ *Uo.*, 61. p.

Förster emlékirata elsősorban a harmonikus nemzetiségi viszonyokat emelte ki: a (cseh)szlovák nemzeti mozgalom helyi vezetőivel és az új állam potentátjaival ápolt jó kapcsolatát, a csehszlovák hatóságok korrekt eljárását a hűségesküt letevőkkel szemben, a csehszlovák legionáriusok és az olasz katonák kifogástalan felszerelését és magaviseletét. Aprócska kitérő, hogy a Vörös Hadsereg északi hadjárata idején híre megy annak, hogy a megszálló hatóságok túsokat szednének a helyi notabilitások közül, erre az akkor már leköszönt polgármester néhány társával felment a Poprádi-tavi menedékházba, hogy ott várja ki az idők lecsendesedését. Az epizód azonban inkább azt a célt szolgálja, hogy elmeséljen egy ugratást és némileg karikírozza a szereplők aggodását: az akciónak semmi értelme nincs.³² Az 1919. júniusi tátrai közjáték után Förster csak valamikor 1920 tavaszán került át Magyarországra, a közties időszakról szinte semmit nem ír, azon kívül, hogy kétszer is Budapesten járt esetleges beosztásáról érdeklődni – meg is jegyzi, hogy feljegyzései a korszakból elvesztek, így az emlékezetére kénytelen hagyatkozni. Ami azonban a homályban hagyott motivációkat keretezi, az a magyar hivatalossággal szembeni gyanakvás és panasz. A magyar közigazgatás szervei azok, amelyek 1918 tavaszán mellőzik a közéletmezés körül szerzett érdemeinek elismerését, amelyek a spanyolnáthában megbetegedett polgármestert csaknem hagyják meghalni, amelyek ellentétes információkat küldenek Poprádra a hűségeskületételéről, illetve annak elutasításáról, és amelyeknek képviselői számos ponton gáncsolják a trianoni Magyarországra átkerült tisztviselőt. Az anekdotafüzér jámborsága megtévesztő: arról, hogy a bartletti értelemben vett rekonstrukción van szó, jelzi az „Eskütételt megtagadtam” fejezet elé iktatott epizód, amikor a poprádi határrendőrségen kitett olasz zászlóról egy pillanatra azt hiszi, hogy az a magyar trikólór. „Sohasem felejttem el, milyen keserűség szorította össze szívemet, mikor csalódásomból feleszméltem” – zárja sorait Förster, mintegy a hazafiassága bizonyítékaként.³³ A Vörös Hadsereg előretörése miatt elszenvedett túszenyegetés pedig lehetséges, hogy már a hatvanas évek végi hivatalos olvasónak szólt. És még ennél is beszédesebb a kétszeres polgármester hallgatása a csonka-magyarországi menekült szervezetekben vállalt szerepéről: miközben büszkén emlegeti a turistaegyesületekben, helyi irodalmi társaságokban és társadalmi szerveződésekben való felbukkanásairól, egyetlen szót sem ejt a magyarországi szepesi mozgalomról: pedig mint az egyik legnagyobb magyarországi közéleti karriert befutott személyiség, Förster állandó hivatkozási alap volt a menekült egyesületek sajtója számára és rendszeresen

³² DR. SZIRÁCSIK Éva (szerk.): *Dr. Förster Kálmánnak, Salgótarján város első polgármesterének visszaemlékezései* (Nógrádi Tudománytár 3.), Salgótarján, 2012, 86–87. p.

³³ *Uo.*, 85. p.

meg is jelent ezen egyesületek rendezvényein.³⁴ (Éppenséggel ebben nem valószínű a politikailag motivált hallgatás: a nyugdíjas polgármester részletesen kitért írásában a Felvidék 1938 „felszabadítására”, kapcsolatára a helyi jobboldali politika vezetőivel vagy a kormányzó látogatásaira, nem is negatív hangnemben.) Nehéz megmondani, mi lappang némasága mögött: aligha az emlékezet hiánya az ok, hiszen Förster apró eseményekre is nagy pontossággal emlékszik és írja le őket. Az elbeszélés fővonala Salgótarján felemelése és a község várossá tétele – ezt tartalmazta a megtisztelőnek is tekinthető hivatalos felkérés –, a szepesi múlt továbbéltetése ebben a keretben zsákutcának, illetve érthetetlennek tűnhetett olvasója számára, miközben a hazaváltás tragikumja csak előbújik a sorok közül: „Ez az átkozott Budapest” – fakad ki Förster, amikor családjából harmadikként Jenő bátyját, a szintén a fővárosba menekült levéltárost is eltemeti.³⁵

A szintén a Felvidékről menekült katonatiszt, Markó Árpád (1885–1966) motívumai egyszerűbbek, ugyanakkor transzcendensek is: őt a becsület hajtja. Miközben 1919 nyaratól nyugdíjasként élt Kassán, csak „irredenta szervezkedésekben vesz részt” – jegyzi meg közbevetőleg, 1920 tavaszán a helyi csehszlovák parancsnokság válaszút elé állítja: vagy felveszi a szolgálatot tisztként, vagy közkatonaként hívják be. Ez dönti el számára a kérdést: „Annak a megaláztatásnak valóban nem tehetem ki magamat, hogy bornyúval a hátamon, mint szlovák közbaka kutyagoljak Kassa Fő utcáján, ahol azelőtt büszkén, lóháton, ezredzenénk hangjai mellett, egy elitezred soraiban vonulhattam végig.”³⁶ Miközben tehát *nemzethűségét* is bizonyította (és szőrmentén megemlítette, hogy szolgált ugyan a Kassára visszatérő Vörös Hadseregben, de csak barátja, Rátz Jenő későbbi vezérkari főnök felkérésére és alárendeltségében). Képlete egyszerűségében emlékeztet Fodor Ferenc (1887–1962) földrajztudóséra, menekült karánsebesi tanáréra, aki többször és más-más közönségnek újraírt emlékirataiban a kiutasítást teszi meg főmotívumnak Romániából való távozásában. 1931-ben azonban a kor ideológiájához teljesen simuló, brosúraszerű beszédmódját („az oláh tenger”, amely elöntötte kisvárost, a magyar állam összeomlása, a megszállók garázdálkodása, kemény munka és az ország feltámadása) 17 évvel és egy családi tragédiával (imádott fia síbalesete és halála) később, néhány illúzióval szegényebben (Teleki Pállal fenntartott viszonyának harmincas évekbeli

³⁴ Erről L.: SZÜTS István Gergely: A szepesi menekültek sajtója 1920 és 1944 között, *Fórum* (Somorja), 2012/1., 23–34. p.; ABLONCZY Balázs: „Lesz még kikelet a Szepesség felett”. Kormányzati befolyás és a menekült hálózatok társadalma a két világháború közötti Magyarországon, In: Uő.: *Nyombiztosítás. Letűnt magyarok. Kisebbség- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Kalligram Kiadó, Budapest, 2011, 122–158. p.

³⁵ SZIRÁCSIK (szerk.): *i.m.*, 92. p.

³⁶ *Tudós és katona. Markó Árpád visszaemlékezései II.*, Hadtörténeti Múzeum, Budapest, 2014, 82. p.

megromlása) már sokkal árnyaltabban jelenik meg a távozás magyarázata. Miközben 1948-as leírásában is felbukkan a családban a betegség mint a nyomorúság kifejezője, Fodor leírásában a távozás már nem olyan evidens – még azzal is próbálkozik, hogy állásvesztése után temesvári magyar lapok helyi bizományosa legyen, el is utazik a bánági nagyvárosba. Nem járt sikerrel, és szerb, majd francia katonai jelenlét után Karánsebes román megszállás alá került 1919 nyarán: „életünk ettől kezdve túrhetetlenné vált” – írta elutazásának végső motivációjaként.³⁷

Nem a becsület vagy a kiutasítás szerepel meghatározóként, hanem teológiai értelmezési keretei vannak Ravasz László (1882–1975) református püspöknek. Leányfalui belső száműzetésének idején írt emlékiratának *Expatriálás* című fejezetében emlékezik 1921 szeptemberére, amikor a Kálvin téri lelkészi állás és a dunamelléki püspöki stallum elfoglalása okán elhagyta Erdélyt.³⁸ (Tehát nem a korban széles körben bevett *repatriálás* kifejezést használta eljövételére, sem az akkor éppen elterjedt, mert éppen zajló *optálást*. Nem tartotta magát menekültnek, és a szó eredeti értelmében a „kivándorlás”, „kiűzetés” fordulattal élt.³⁹) Ravasz az indulásról Mózes első könyvét idézte, amikor a reácsukodó vagonajtóról írt, ahogy az Úr is rázárta a bárka ajtaját Noéra. A biharkeresztesi állomásra való érkezés pedig az új helyzettel való szembesülés, azonban ezt a dilemmát már nem bibliai képpel oldja fel: „Ha nem élt volna bennem szenvedélyes bizonyossággal, hogy Erdély és Magyarország egy föld, egy ország és egy haza, úgy éreztem volna, hogy árulást követtem el szülőhazám ellen.”⁴⁰ A Gondviselés elhívását erősíti a püspöki stallumért ellenlábásának, Szabó Aladárnak a szemrehányására („Miért nem maradtál Erdélyben?”) adott válasza: „Mert hívtak. Csak a hívást fogadtam el.”⁴¹ És hogy az eljövés motívuma munkált benne, számtalan erdélyi menekült szervezetben vállalt tiszteletbeli vagy valós tagsága mellett, jelzi a nagynevű lelkész- és apóstárs, Szabolcska Mihály sírjánál mondott búcsúztatója, amelyben konkrét helyek nélkül, de csak úgy sorjáznak a biblikus képek: „Fáradtan, megtörtén megérkezett a magyar kapu elé Szabolcska Mihály temesvári pap, a megszállott ország-rész áldozója és áldozatja. Csöndesen jött, nem zörgetett, remegve tette a kilincsrre a kezét. Elveszítette élete minden testi és lelki javát. Olyan volt, mint egy eltörött mécses, amelyből lassan szívárogt az olaj. [...] Nem kér

³⁷ GYÖRI Róbert – JOBBITT, Steven (szerk.): *Fodor Ferenc önéletírásai*, ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2016, 321. p.

³⁸ Ravasz megválasztásáról és erről az életrészeiről L.: HATOS Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*, Jaffa Kiadó, Budapest, 2016, 148–161. p.

³⁹ RAVASZ László: *Emlékezéseim*, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1992, 151. p.

⁴⁰ *Uo.*, 151–152. p.

⁴¹ *Uo.*, 167–168. p.

már egyebet, csak egy kis hajlékot, ahová házanépét összegyűjthesse.”⁴² A püspök, aki élete végéig Erdélyt és Kolozsvárt siratta, a maga távozásának értelmét biblikus magyarázatokban volt képes megragadni.⁴³

Apák és fiúk

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a felkutatott emlékiratírók között két – jótollú – apa–fiú páros is van: az ő emlékeik sajátos fénytörésben mutatják meg a menekülés élményét. Segítségükkel talán vethetünk egy pillantást a menekülés nemzedéki élményére, abban az életkor milyen mértékben határozza meg a repatriálás és az ezzel kapcsolatos dilemmák bemutatását.

Id. László Gyula a Nagyküküllő vármegyei Kőhalmon volt tanító-iskolaigazgató. 1951-ben befejezett emlékiratai csak 1995-ben találtak kiadóra. Sorai azonban – miközben mentesek a korban uralkodó osztályharcos beszédmódtól – közvetlenül megírásuk után, még kéziratban érto közönségre találtak: az 1995-ös kiadás közöl néhányat fiának László Gyula régészprofesszornak írott olvasói reakciókból Tamási Áron, Németh László, Veres Péter, Illyés Gyula leveleiből.⁴⁴ A kőhalmi tanító meneküléstörténete nem 1918-ban kezdődik. A viszontagságok kezdete az 1916-os román betörés, ami őt és családját egészen Balatonlelléig űzi. A traumatikus eseményt saját személyes egészségének romlásához is kötötte, egy kórházi lábadozás alatt, sebtében kellett menekülnie a román csapatok előrenyomulása elől. Miközben a menekülés leírásakor az apokaliptikus képek dominálnak, a Balatonlellére való megérkezés és a néhány havi ott tartózkodás idilli körülmények között zajlott – legalábbis az emlékiró szerint. A hatéves ifj. László Gyula itt kezdett el iskolába járni, és a menekülés bizonyos értelemben családgyesítés is lett, amennyiben id. László Gyula rokonsága nyújtott nekik menedéket a Balatonparti fürdőhelyen. A hazatérés a feldúlt és kifosztott Kőhalomba ismét traumatikus eseményként tételeződött a visszaemlékező családfo memoárjaiban: kifosztott és a polgári élet relikviáitól (a zongorát már nem tudta elvinni az oda bekvártélyozott román tisztt) megszabadított otthonban kellett az életet újrakezdeni, amit újabb egészségügyi bajok – a gyerek László Gyula torokgyíkjá – nehezítettek. Az elveszett Paradicsom-érzetet erősíti, hogy id. László Gyula emlékirásának ebbe, a visszatérésről szóló részébe illesztette be kő-

⁴² RAVASZ László: Szabolcska Mihály hármás megérkezése, In: Uó.: *Legyen világosság!*, II., Franklin, Budapest, 1938, 251. p.

⁴³ Ravasz Erdély-képéről L.: HATOS Pál: „Mikor Magyarország Erdély volt”. Ravasz László „erdélyiségének” rétegei, *Kommentár*, 2011/4., 34–57. p.

⁴⁴ L.: LÁSZLÓ Gyula – TORDAI Vilma: *Egy székely család története*, Néprajzi Látóhatár Könyvtára, Debrecen, 1995, 139–141. p.

halmi tanári tevékenységének részletes leírását, saját pedagógusi krédóját, kiemelve a vidék fásításában szerzett érdemeit, az általa vezetett iskolák békés, többnemzetiségű voltát, illetve hogy milyen elvek mentén zajlott az oktatás az általa felügyelt iskolákban.⁴⁵ Id. László a saját bevallása szerint nem akarta bevárni a román hadsereget: „Tudtam, mi lesz az én iskoláim sorsa is! Áthelyeztettem magamat – természetesen még a magyar kormány-nyal – Kolozsvárra.”⁴⁶ Ami a legalitáshoz való ragaszkodás és a lojalitás bizonyítása mellett azt a célt is szolgálta, hogy olvasója számára bemutassa: Trianon utáni új életének kulcsmomentuma – állása a Néprajzi Múzeumban – Kolozsváron vette kezdetét, amennyiben iskolai állása mellett beosztották a kolozsvári egyetem (valójában az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek az egyetem rendelkezésére bocsátott) éremtárába, őrnek. A kolozsvári hányattatások leírása, az apa fizetésnélkülisége, majd cipészsegédi munkája betegség történeté is válik: édesanyja a dohos pincelakástól betegszik meg, az ifjabb László Gyula egy szovátai nyaraláskor patakba zuhan és kis híján halálát leli. A család lánygyermeké, Vilma a Magyarországra való áttelepülés közben, a vagonban kapott tífuszt – ennek ellenére azonban a családot átengedik Magyarországra, de a túlzottan jó állapotúnak ítélt vagonjaikat elveszik a román hatóságok, és két kisebb, piszkos marhavagonba kell áthurcolkodniuk néhány óra alatt. Ennek ellenére vagy épp emiatt a Csonka-Magyarországra érkezést az érzelmi megrendülés leírása uralja: „Istenem, Magyarország! Minden fájdalomunk mellett is mennyire örültünk, hogy újból magyarul beszélhettünk szabadon, hangosan. Hát még amikor Bihar-keresztesen megláttuk lengeni a magyar zászlót, amelynek megcsúfolását már olyan sokszor át kellett szenvednünk! Magyar zászló! Amely olyan szent volt előttünk! Magyar csendőr! Szabad magyar beszélgetés! Ezt már olyan régen nélkülöztük! Zokogtunk mindannyian a szabadság és lelki megkönnyebbülés miatt.”⁴⁷

A katarzis azonban nem tarthatott soká: a Szolnokon megállított és ott vagonlétre kényszerített családot ismét betegségek gyötörték (ezúttal a fiúgyermek lett tífuszos), majd a családfő budapesti lakáskeresésén és az ezzel járó nepotizmus, illetve korrupció megtapasztalásán keresztül írja le a maradék országba való megérkezésüket.⁴⁸ Az ő története a repatriálásról egyrészt be-

⁴⁵ *Uo.*, 87–97. p.

⁴⁶ *Uo.*, 98. p.

⁴⁷ *Uo.*, 108. p.

⁴⁸ Országos Menekültügyi Hivatal közleményei, *Erdély Hírek*, 1921. február 13., 6. p. úgy tudja, hogy László Gyula állami tanító négy családtaggal érkezett Budapestre 1920. november 30-án, de mint láttuk, ez aligha így történt. Ugyanezzel a transzporttal érkezett egyébként Budapestre a híradás szerint Csanády Zalán székelyudvarhelyi táblabíró, a Székely himnusz szerzőjének, Csanády Györgynek az édesapja (a névsorban tévesen Zoltánnak írva).

tegségtörténet: hosszú felsorolása annak, hogy a kőhalmi édenből való kiűzés milyen fizikai megpróbáltatások elé állította a családot, és levezetésében a távozás tulajdonképpen az életért, a gyógyulásért vívott harc. Egyúttal azonban olyan sorseseemény is, amely alapvető foglalkozás- és érdeklődésváltást is jelez az életében, és bizonyos értelemben megnyitja az utat fia számára is a trianoni Magyarországon való boldoguláshoz. A románságra való utalás sok esetben negatív (Onisifor Ghibu államtitkár működése, a Kőhalomra beütő „keleti veszedelem” képe, a kiutasítás maga), ugyanakkor fel-felbukkannak benne emberséges románok is (azok a vasutasok például, akik továbbsegítik mellékvágányra tolt vagonjaikat). Az életút összes, két világháború közti leírt eseménye valamiképpen Erdéllyel és a meneküléssel kerül kapcsolatba az emlékezés oldalain. Így id. László Gyula múzeumi működése (melyhez fia emlékei szerint Posta Béla kolozsvári régész ajánlására kapott megbízást – jöllehet Posta 1919 áprilisában, id. László áttelepülése előtt másfél évvel elhunyt), a budapesti unitárius egyházközség könyvtárának rendezése, saját hidegkúti házának építkezése (amelyet részben az otthoni szülői ház eladásából finanszíroztak), vagy az 1940 és 1944 közötti időszakban az észak-erdélyi országzászló-mozgalomban való részvétele.⁴⁹

Fia, László Gyula régészprofesszor és képzőművész (1910–1998) emlékirataiban ebben a témában lényegesen töredékesebbek és impresszionisztikusabbak – és bizonyos helyeken korrigálják édesapja emlékeit. Ifj. László Gyula például úgy emlékszik, hogy a „magyar iskola bezárása után” egy darabig a szászokhoz járt, majd csak ezután költöztek Kolozsvárra, míg apja éppenséggel azt hangsúlyozta, hogy nem várták be a magyar iskola román általi bezárását, hanem azonnal távoztak.⁵⁰ A rossz kolozsvári lakáskörülmények és a család betegeskedései a későbbi régész emlékiratában csak futólag tűnnek fel – bár László azért a saját szovátai fuldoklás-élményét szintén megemlíti. Az 1920-as kiutasítás körüli hercehurca, és a Kolozsváron, bérlakásból bérlakásba való állandó vándorlásuk kap helyet, és ezt az emlékező egyfajta bujdoklásá stilizálja. A határátkelés viszontagságai, illetve az azt követő megrendülés csak egy rövid említést kap. Ellenben a szolnoki hónapok a felnőtté válás és az önállóság első lépéseit jelentik a tizedik életévét épphogy csak betöltött kisgimnazistának: „Édesapám örökké Pesten volt állást és lakást keresni, Édesanyám pedig Vilmi nővéremmel a kórházban, mivel tifuszt kapott, s én két vagon ura voltam.”⁵¹ A család, ifj. László Gyula súlyos betegsége és a családfő egzisztenciához jutása után, végül Budapestre került, a VI. kerületbe, és gimnázium tanulmányait 1921-től már Budapesten, a Kölcsey Ferenc Állami Főgimnáziumban folytatta. Saját bevallása szerint itt érte két meghatározó

⁴⁹ LÁSZLÓ–TORDAI: *i.m.*, 117–120. p.

⁵⁰ LÁSZLÓ Gyula: *1910-ben születtem*, *Életünk Könyvek*, Szombathely, 1995, 17. p.

⁵¹ *Uo.*, 19. p.

élmény, amennyiben tanárai felfigyeltek rendkívüli rajzkészségére, másrészt, saját szavai szerint, „elhatároztam, hogy megoldom a székely nép őstörténetét. Mondanom sem kell, hogy gyermekfejjel a vitéz török népi származás híve voltam. Aztán felnőttként megfeledeztem erről a fogadalmamról, de most öreg fejjel látom, hogy egész életemben ezen dolgoztam.”⁵² Fontos megjegyezni, hogy a magas kort megért régész ismerte édesapja emlékiratát, és apró epizódok utalnak arra, hogy történeteire reflektál is, ugyanakkor elbeszélését autonóm módon szövi. Összességében a menekülés időszakának leírása nála mindössze három oldal, míg édesapjánál ugyanez meghaladja a húszat. Megkockáztatható az a feltevés, hogy – bár mindkettejük életében fontos periódus az 1918–1920 közötti időszak – id. László Gyula életében meghatározó és csaknem mindent megmagyarázó életeseményé válik a repatriálás, míg fiánál ugyanez az időszak – bár az öregkorból visszatekintve magyarázó erővel bír – belesimul egy tudományosan és művészileg sikeres életpálya belső rendjébe.

Életkori különbségek mellett sok rokon vonás van Asztalos Domokos (1875–1973) postatanácsos és fia, Asztalos Miklós író, történész, minisztériumi tanácsos (1899–1986) mindeddig kéziratban maradt emlékezései, valamint id. és ifj. László Gyula memoárjai között. Közös a gondosan számon tartott székely származás, a kolozsvári miliő, az értelmiségi pálya iránti vonzódás – olyannyira, hogy Asztalos postatanácsos és fia együtt jártak 1919 elején a kolozsvári egyetemre, ahova a bőven negyven felett járó postatiszt szintén beiratkozott. És Asztalos Domokos maga is cipészként kereste a kenyerét a repatriálás előtt, mint id. László Gyula. Bár emlékezéseiket nem adták ki, a jelek arra mutatnak, hogy azokat mégis valamiféle nyilvánosságnak szánták – ha másnak nem, barátok vagy családtagok okulására. Asztalos Domokos csaknem 600 oldalas önéletírása szigorúan szakmai életrajz, amely a nagy magyar állami intézmény, a posta működésén keresztül tekinti át az impériumváltás éveit.⁵³ A sokgyerekes székely család sarja azt a mobilizációs stratégiát követte, amit székely értelmiségielnél gyakran viszontlátunk: a paraszti közösségből ösztöndíjak és/vagy rokoni kapcsolatok révén kiemelkedő, jóesű fiú főreáliskolát végzett, majd állítólagos köztársasági szimpátiái miatt büntetésből helyezték Kolozsvárra 1908-ban – legalábbis a fia emlékezése szerint.⁵⁴ Az 1919 elején postaigazgatóvá emelt tisztviselőt az év októberében először korábbi illetőségi helyére, Székelyudvarhelyre toloncolták ki, majd

⁵² *Uo.*, 20–21. p.

⁵³ *Asztalos Domokos emlékezései*, OSZKK, Asztalos Miklós iratai, Fond 301/16. A fiú hagyatékában fennmaradt egy rövidebb, anekdotikusabb önéletírás is, mintegy 270 oldalon: ASZTALOS Domokos: *Egy postatiszt élményei*, OSZKK, Fond 301/17. Jelen dolgozathoz a hosszabb verziót használtam.

⁵⁴ ASZTALOS Miklós: *Kegyelmes urak és majdnem azok...* (emlékirat-töredék), OSZKK, Fond 301/42, 2. f.

néhány hónappal később maga döntött az áttelepülés mellett, miután hírt kapott arról, hogy Budapesten fenntartanak számára egy posztot a posta vezérigazgatóságán. Kezdetben Asztalos Domokos azok közé tartozik, akik ellene vannak annak, hogy elhagyják Erdély fővárosát. „Ügyszólván én magam voltam az egyedüli, aki nyíltan hangoztattam, hogy ha jó volt Erdélyben élni békében, legyen jó nehéz viszonyok között is, és hazafiatlanság az erdélyi magyarságot, székelységet kiszolgáltatni a románoknak” – írta erről.⁵⁵ Gyors elbocsátásukat követően Asztalos egyik tagja volt annak a tárgyalódelegációnak, amely a román postaigazgatósággal a magyar tisztviselők egy részének visszavételéről egyezkedett. A megállapodást – szerinte – a tisztviselők ellenállását szervező helyi bizottság, Kolosváry Bálint egyetemi tanár által szövegezett nyilatkozata akadályozta meg.⁵⁶ Röviden összefoglalva Asztalos távozásának emlékiratba foglalt motivációit, két fő okot találunk: egyrészt saját postai munkatársainak (elsősorban a tisztviselőknek: az altisztek és a postamesterek általában pozitív színben tűnnek fel, segítenek neki költözködni, csomagolni stb.) megalkuvását, haszonlesését és helyezkedését: ők azok, akik elárulják az közösen kimunkált megegyezéseket, anyagi hasznot remélnek a kiköltözéstől, készek bármely szomszéd állam szolgálatába állni, csak hogy egzisztenciájukat biztosítsák, mindeközben pedig hazafias szólamokat hangoztatnak. Jóllehet a postatiszt részt vett például a Székely Hadosztály zászlójáról szóló nyilvános kolozsvári vitán, és adakozott is a zászló varratására (bár a korszellemet némileg megelőlegezve tiszta vörös hadizászlót javasolt, amit a helyben lévő szakértők lehurrogtak), azaz *nemzeti* szempontból nem eshetett kifogás alá a tevékenysége: „Szájaskodó hazafiság bennem undort keltett mindig s hány kollégámról mondhatom, hogy undorodtam, mikor téglával verték mellüket, hogy ilyen meg ilyen hazafiak s közben román hatóságokat vesztegettek meg, hogy mézzel, dohánnyal üzérkedhessenek s végül »kiutasító« végzést kapjanak, szegény, ezer sebből vérző hazám terhének növelésére!”⁵⁷

A szemrehányásból időnként jutott saját székelyudvarhelyi rokonainak, egyes kollégái állítólagos német származásának („a svábokról addig sok jót hallottam, de Takács előttem mindent lerombolt a sok jóból”⁵⁸), illetve kolozsvári lakhatásuk ellehetetlenítésében kiemelkedő jelentőséget tulajdonított a szomszédságukba költöztetett ortodox rabbicsaládnak is. Megjegyzései nem a tipikus antiszemita toposzokkal operálnak – szerzőjük az 1950-es években vélhetően nem akarta leírni az előítéleteit –, viszont az írásban panaszkodik a rabbicsalád hangos életvitelére, „leskelődéseikre” és intrikáira, és ezeket mint a

⁵⁵ Asztalos Domokos emlékezései, 393. f.

⁵⁶ Uo., 397. f.

⁵⁷ Uo., 398. f.

⁵⁸ Uo., 401. f.

kolozsvári „ortodox zsidóság” mesterkedéseit ítéli el. Fiának, Miklósnak a korszakban írott cikkei és megjegyzései arra utalnak, hogy a család emlékezetében ez az időszak a „csaló zsidó élelmesség és aljasság” korszakaként jelent meg, ami a magyar tisztviselők kiköltöztetésének elősegítésében is megnyilvánult, és ennek leírásakor a fiatalabbik Asztalos bőségesen „palesztinázott”, illetve utalt a numerus clausus és a „magyar keresztény sajtó” megteremtésének szükségességére.⁵⁹

Apa és fia emlékezéseit olvasva az a zavarbaejtő körülmény, hogy két teljesen egymás mellett létező, párhuzamos univerzumból beszélnek, alig-alig érintkeznek egymással az elbeszéléseik. Asztalos Miklós elképesztő részletességgel megalkotott, egyes résztémákról (Szabó Dezsőről, kortársakról, filmipari tevékenységéről) felkérésre vagy önszántából, több tucat oldalra elnyúló memoárokat írt a hatvanas–hetvenes években, bizonyos pontokat elhallgatott, sőt egyenesen megmásított. Az egyik ilyen pont a távozás kérdése.

Gyenge egészségére való tekintettel a fiatal Asztalost több sorozáson kiszuperálták a háború alatt, csak 1918 tavaszán találták alkalmasnak, amikor végre behívták a későbbi Székely Hadosztály egyik magvát képező udvarhelyi (ekkor már Szászvárosba települt) 82. közös gyalogezredbe, átesett a kiképzésen is, de a frontra már nem küldték ki. 1918 őszén beiratkozott a kolozsvári egyetem jogtudományi karára, majd részt vett a kolozsvári forradalmi mozgalmakban (ahogy apja is tagja volt a postástanácsnak). 1918. december végétől azonban semmilyen információnk nincs róla: apja tapintatosan csak annyit írt, hogy a román megszállás (1918. december 24.) előtt lévő második este „fiunk a Nagykalota vidékéről néhány egyetemista barátjával hazakerült, s 2000 korona útravalót adtunk, hogy rögtön utazzék Pestre, iratkozzék be ott az egyetemre”.⁶⁰ Az édesapa nem részletezte, hogy mit is keresett fia egyetemista barátjaival karácsony előtt a Székely (akkor még csak 38.) Hadosztály átmeneti főhadiszállásul szolgáló Bánffyhunyadi-tól délre fekvő községben – de ezt az ötvenes években nem is lett volna tanácsos bővebben kifejteni.⁶¹ Miklós, a fiú emlékirataiban nyomatékkal állította, hogy 1918 ősze után „katonai szolgálatot többet nem teljesítettem”.⁶² Ezt azonban nemcsak saját, egyéb helyeken tett állításai cáfolják (egyebek mellett: „résztvettem a csucsai harcokban, mint a Székely Portyázó Különít-

⁵⁹ Uo., 402–404. f. Vö. *Asztalos Miklós iratai, előadások, beszédek vázlatai (1916–1951)*, előadás-töredék, kézirat (Szentes, vélhetően 1920 augusztusában), OSZKK, 301/23.

⁶⁰ *Asztalos Domokos emlékezései*, 390. f.

⁶¹ Itt csak találgatásokra vagyunk utalva, de egy rész-emlékezésből úgy tűnik, hogy Asztalos tagja volt annak a különítménynek, amely – máig visszhangzó módon – 1918 novemberében „rendet rakott” a jósikafalvi Urmánczy-birtokon. Meglehet, emiatt nem akarta nagyon részletezni háború végi tevékenységét.

⁶² ASZTALOS Miklós: *Visszaemlékezéseim*, OSZKK, 301/31, 2. f.

mény tagja”⁶³), hanem az az erős misztikus elemekkel átszótt színdarab is, amely Asztalos Miklós hagyatékában maradt fenn, és első jelenete a csucsai fronton játszódik 1919 márciusában. Ebben a szerző meglehetősen téma- és helyismeretről tesz tanúbizonyságot, tehát vélhetően saját frontélményeit írta bele.⁶⁴ Apja emlékezései szerint 1919 májusában már – a román megszállás alatt lévő – Szentesről jelentkezik (Miklós 1919 júniusában innen datálja egyik korai versét is⁶⁵), és itt a későbbiekben is erős kapcsolatokkal rendelkezett. Saját közlése szerint ezután, 1919 nyarán bemutatták első egyfelvonásosát Kolozsváron, a *Színházi Újság*ba írt, majd azt említi, hogy 1919 késő őszen vagy 1920 elején repatriált. A két dátum lehet, hogy nem tévesztés: Asztalos Miklóst 1919 novemberében ismét Szentesen találjuk, az itt írt szerelmes versek hangvételét tekintve lehet, hogy magánéleti vonatkozásai is vannak itt-tartózkodásának. Lehetséges, hogy 1920 eleje jelöli Budapestre érkezését, ahol édesapjával együtt lakott Istók János szobrászművésznél.⁶⁶ Ezen írásnak nem célja, hogy pontosan helyreállítsa az író-történész 1919–1920 itineráriumát, de feltűnő, hogy a távozás motívumairól, pontos menetrendjéről több ezer (!) gépelt oldalra rúgó visszaemlékezéseiben egyetlen sort sem találunk. Erdély pedig Asztalosnak kifogyhatatlan szépírói és tudományos témát jelentett 1945-ig, sőt azon túl is. Mégsem érezte szükségét, hogy megindokolja a szülőföld elhagyását. (A harmincas évek legelején aztán elkezdett visszajárni, itt is házasodott.) Ráadásul apja sem említi, hogy kulcspillanatokban mi történik egyetlen fiával: sem az 1919 nyári kolozsvári visszaérkezésről nem ejt szót, sem a budapesti közös életükről. Nehéz lenne megmondani, milyen magánéleti és egyéb megfontolások állnak ennek a tabusításnak a hátterében, itt és most legyen elég annyi: a hallgatás is egyfajta válasz, csakúgy, mint a társadalmi szakmai közösség *árulása*.

* * *

A vázlatos életutakból és az elbeszélésekből látható, hogy a távozás – minden ezt sürgető tényező ellenére – sem egyértelmű döntés. Otthagyhhatja Erdélyt a tósgyökeres székely; Kassát a rozsnyói születésű katonatiszt, és dönthet a maradás mellett az alig néhány éve Aradra helyezett tanárember. Pillanatnyi élethelyzetek, anyagi megfontolások, berögzült rokon- és ellenszenvek

⁶³ Asztalos Miklós levele B. Bernát Istvánnak, Körösladány, 1979. június 19., OSZKK, 301/22, 5. f.

⁶⁴ [ASZTALOS Miklós?]: *Csaba királyfi* (1921), székely legenda négy színben, OSZKK, 301/21.

⁶⁵ ASZTALOS Miklós: *Ahol a virág nyílik*, Szentes, 1919. június 6., OSZKK, 301/15.

⁶⁶ Vö. Asztalos Miklós levele B. Bernát Istvánnak, Körösladány, 1979. június 19., OSZKK, 301/22, 5. f.; ASZTALOS Miklós: *Napló és önéletírási részletek, 1915–1924*, OSZKK, 301/42, 13–14. f.

játszának döntő szerepet a döntés meghozatalában: ráadásul a valós motivációkról óvatosan kell lefejtünk azt az indoklást, amibe a szereplők évekkel később megjelent emlékirataikban csomagolták magyarázatukat. És ezekben az esetekben érdemes célközönségükön is elgondolkoznunk. Ha a családnak szánt emlékiratokkal van dolgunk, akkor sokkal több a korszak (a Horthy-vagy a Kádár-) hivatalos diskurzusából kilógó elem, míg a valamely hivatalosságnak vagy a szélesebb nyilvánosságnak szánt írások magukon viselik az elvárt beszédmód egyes jeleit.

Mi is indíthatott valakit a távozásra? Lehetett kényszerítő erő a forradalmi felfordulás, az új államnyelv nem-tudása, az állásvesztés, a kiutasítás, de lehetett érv a maradás mellett a magyarországi bolsevizmustól/fehérterortól való viszolygás, a (megalapozott) félelem a társadalmi státuszvesztéstől – ugyanakkor fel lehetett mutatni ezekben az elbeszélésekben a külső referenciaszemélyeket, akiknek működése egyik vagy másik irányba lendíti az emlékezőket. És felbukkannak olyan magasabb érvek a távozás és a maradás mellett is, mint a kultúra fenntartása, a becsület megőrzése vagy az isteni parancs. Az elbeszélésekben háttérként emellett meglepően sokszor bukkan fel a betegség mint állapot. Ez persze lehet a háború utáni idők meg a korszak higiéniai viszonyainak természetes velejárója is. Ugyanakkor mintha az emlékezők azonosulnának a nemzet beteg testével, és a saját testi bajait tükröztetnék a társadalom állapotára.⁶⁷

Egy közös valamennyi, általam átnézett emlékiratban: sem a maradás, sem a távozás nem monokauzális. Nincs olyan, önmagában álló állítás, hogy „elmentem, mert magyar akartam maradni”, vagy hogy „maradtam, mert szolgálni akartam a közösségemet”. Az emlékezők mind úgy érzik, hogy *valamit* még oda kell tenniük egy ilyes állítás mellé. Külső referenciaszemélyek döntéseit, saját helyzetüket, felsőbb parancsot. (Asztalos Miklós esetén akár a teljes hallgatást is – az is egy magyarázat.) Mintha egyetlen magyarázat nem lenne elég saját döntésük igazolására: hogy ennek mi az oka, abban találgatásokra vagyunk utalva. Annyi talán megkockáztatható, hogy a helyben maradás és a „nemzethűség” kettős imperatívuszának mint társadalmi elvárásnak a meglétét némi alappal lehet feltételezni ezen beszédmód okai között. Míg a trianoni Magyarországon a menekülteket övező – és hivatalos közegek által is táplált – gyanakvás a távozást is gyanakvással szemlélte, ugyanakkor a helyben maradásban (ne adj’ Isten a hivatalvállalásban) pedig sokszor a kollaboráció, vagy legalábbis az asszimiláció előszobáját látta.⁶⁸ A helyben maradó kisebbségi magyar társadalmak éthosza pedig árulásként bélyegezte

⁶⁷ Erről L.: LAFFERTON Emese: Az ember és a társadalom testéről a modern tudományok tükrében, *Replika* 28. (1997), 39–57. p.

⁶⁸ A kölcsönös Erdély- és Magyarország-képekről a két háború között L.: EGRY Gábor: Erdély-képek és mítoszok, In: ROMSICS Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*, Osiris Kiadó, Budapest, 2009, 506–533. p.

meg a távozást. Legyen elég itt Kós Károly biblikus zengzetű szavaira gondolni 1921-ből: „Aki pedig elindult a vizek mentén, az többé ide nem jöhet vissza, aki közülünk elmegy, az ne is kívánozzék közénk vissza valaha; annak itt helye nem lesz soha és jussa sem lesz annak” – a távozás morális szankcionálása lehetett olyan erős, hogy az abban részeseknek mindent felülíró (ön)igazolásra volt szükségük.⁶⁹

⁶⁹ L.: Kós Károly: *Kiáltó szó Erdély, Bánság, Kőrösvidék és Máramaros magyarságához!*, 1921, digitalizált változat: <http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf1374.pdf> (letöltve: 2018. 12. 19.).